

została również poruszona sprawa rodziny Niemiryczów, którzy stanowią przykład frakcji politycznej znajdującej się na starcie wielkiej kariery politycznej.

W czasie lektury tego rozdziału czytelnik zauważa kolejne zmiany na kijowskiej scenie politycznej, które następują co kilka lat. Województwo kijowskie, tak jak inne kresowe obszary, staje się areną walki politycznej. O wpływy w tym województwie walkę podejmują m.in. rody Ostrogskich, Wiśniowieckich, Zamoy-skich. Można zatem zauważyć, że układ polityczny był uzależniony od dwóch rodzajów wpływów, a mianowicie od oddziaływania kniaziowsko-magnackiego i od kręgów towarzysko-rodziny. Oczywiście ten drugi rodzaj oddziaływań często był uzależniony od wstawiennictwa najpotężniejszych rodów zamieszkałych na tym obszarze.

Omawiana praca jest rzetelnym przedstawieniem badanych przez Henryka Litwina zagadnień. Podkreślenia wymaga fakt, że praca została zaopatrzona w dużą liczbę tabel i zestawień statystycznych omawiających różnego rodzaju zagadnienia, jak np. struktury majątkowe czy wyznaniowe. Podjęta przez autora tematyka jednak nie do końca wyczerpuje badane zagadnienia. W kilku miejscach nasza wiedza mogłaby zostać uzupełniona, a przykładem jest tematyka związków politycznych klienteli z kresową magnaterią. Mimo tego możemy powiedzieć, że książka i prezentowane w niej konkluzje pozwalają ją uznać za jedno z ważniejszych opracowań dotyczących badanej tematyki.

Mikołaj Tomaszewski (Toruń)

Ewangelicy w Toruniu (XVI–XX w.), red. Jarosław Kłaczek, Toruń 2011, ss. 502

W ostatnich latach ujawnia się swoisty renesans zainteresowania historią lokalną. W badaniach nad mniejszościami religijnymi w Toruniu od lat ogniskuje swoje zainteresowania środowisko naukowe Torunia, pokłosiem czego było powstanie kilku ważnych prac zbiorowych wydanych, m.in. pod redakcją Mieczysława Wojciechowskiego (*Mniejszości narodowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, Toruń 1998), Ryszarda Sudzińskiego (*Problemy narodowościowe i wyznaniowe na Pomorzu Nadwiślańskim i Kujawach w XX wieku*, To-

ruń 1997); Jana Szilinga (*Gminy wyznaniowe żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939)*, Toruń 1998).

We wrześniu 2011 roku ukazała się, nakładem toruńskiego Wydawnictwa Adam Marszałek, w ramach serii: Biblioteka ToMiTo, kolejna publikacja podejmująca wspomnianą problematykę, zatytułowana *Ewangelicy w Toruniu XVI–XX w.*¹ Stanowi ona pierwsze tak szerokie podjęcie wspomnianego w tytule problemu. O ramie czasowej świadczy tytuł tejże pracy – blisko cztery wieki – od początku procesu reformacji, aż do roku 1975. Praca jest zbiorem studiów napisanych w większości przez pracowników naukowych z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Istotny z punktu widzenia potencjalnego czytelnika recenzowanej książki może być fakt, że zainteresowania badawcze redaktora tego zbioru koncentrują się na problemach wyznaniowych w XX w., z szczególnym akcentem na wyznanie protestanckie, co niewątpliwie wywołuje przekonanie o rzetelności zakresu merytorycznego.

Omawiana praca liczy 502 strony drukowanego tekstu. Pod względem treści merytorycznej, a zwłaszcza pól problemowych artykuły ujęto w formie czterech części. Pierwszą zatytułowano: *W ramach Prus Królewskich i Rzeczypospolitej* (s. 13–202) i traktuje ona o rozwoju toruńskiego protestantyzmu do 1793 r. Zawarto w niej siedem artykułów: Michała Targowskiego (*Ruch protestancki w Toruniu do końca 1558 roku*), Janusza Małłka, (*Szkice z dziejów Kościoła Luteranckiego w Toruniu w okresie nowożytnym*), Wojciecha Sławińskiego (*Synod generalny toruński w 1595 roku*), Stanisława Salmonowicza (*Ewangelicy toruńscy w XVIII w. (1697–1793)*), Katarzyny Pękackiej-Falkowskiej, (*Ewangelicy toruńscy wobec epidemii 1708 r. na przykładzie kazania „Pacjent chrześcijański”*), Piotra Bireckiego (*Od chrzcina do pogrzebu. Życie luteranina w nowożytnym Toruniu*), Piotra Bireckiego (*Architektura i sztuka luterancka w Toruniu w okresie nowożytnym*). Część z wymienionych autorów ma już na swoim koncie liczne publikacje dotyczące dziejów protestantyzmu, m.in. Janusz Małłek koncentruje się w swym syntetycznym artykule – *Szkice z dziejów Kościoła Luteranckiego w Toruniu w okresie nowożytnym* – na trzech relevantnych kwestiach: początkach reformacji w Toruniu, gdzie jak sam wskazuje: „próbuję dać odpowiedź na pytanie jak doszło do tego że miasto przyjęło luteranizm”²; polskich tradycjach w Kościele luteranckim w Toruniu w XVI–XVIII w.; organizacji Kościoła luteranckiego w Toruniu w XVI–XVIII w.

Część druga zatytułowana *W państwie pruskim 1793–1920* (s. 203–341) zawiera cztery artykuły: Elżbiety Alabrudzińskiej (*Kościół ewangelicki w Toruniu w latach 1793–1920*), Agnieszki Zielińskiej (*Przemiany demograficzne wśród ewangeli-*

¹ *Ewangelicy w Toruniu XVI–XX w.*, red. J. Kłaczek, Toruń 2011, ss. 502.

² Ibidem, s. 39.

ków w Toruniu w latach 1793–1860), która skupia swą uwagę na analizie badań nad ślubami, urodzeniami i zgonami w toruńskich parafiach ewangelickich. W syntetycznym ujęciu ukazuje ciekawe wyniki badań na podstawie analizy źródeł metrykalnych tych parafii. Z kolei Wiesława Kwiatkowska w artykule *Parafie ewangelicko-unijne w Toruniu w XIX wieku i ich dokumentacja* naświetla proces tworzenia wszelkiej dokumentacji oraz jej stan obecny. Z racji najlepszego zachowania akt oraz funkcjonujących w tym czasie podziałów kościelnych refleksje autorki dotyczą przede wszystkim lat 1817–1920. Wspomnianą część kończy tekst Piotra Bireckiego, *Architektura i sztuka ewangelicka w Toruniu w XIX i XX wieku*.

W części trzeciej recenzowanego tomu: *W Niepodległej Rzeczypospolitej i pod okupacją hitlerowską 1920–1945* (s. 342–450), znajdują się trzy artykuły: Jarosława Kłaczkowa (*Kościół ewangelicki i ich wyznawcy w Toruniu (1920–1939)*); Urszuli Molin (*Dzieje polskiej parafii ewangelicko-augsburskiej w Toruniu (1921–1939)*); Sylwii Grochowiny (*Kościół ewangelicki w Toruniu 1939–1945*). W tym ostatnim tekście znajdziemy informacje o antychrześcijańskiej polityce władz hitlerowskich, których działania nie sprzyjały rozwojowi życia religijnego protestantów. Stwierdza ona przy tym, że niemieccy duchowni protestanccy w Toruniu, kierując się rozumianym przez siebie dobrem swojego Kościoła, wybrali drogę *stricte* pragmatyczną – podporządkowania się okupacyjnej władzy.

Część ostatnią: *W diasporalnej rzeczywistości po 1945 roku* (s. 451–483) zamyka artykuł *Toruńska parafia ewangelicko augsburska i jej wierni w latach 1945–1975*, którego autorem jest Jarosław Kłaczkow. Redaktor książki na końcu tego artykułu konstatuje, że wraz zakończeniem działań wojennych w Toruniu, zniknęli z miasta niemieccy mieszkańcy. Od tej pory (tj. zakończenia wojny) protestanckie wspólnoty chrześcijańskie w Toruniu składają się wyłącznie z ludności polskiej.

Mocną stroną pracy jest bogaty materiał ilustracyjny, umieszczony na końcu książki. Zawarte w niej fotografie przedstawiają dawne kościoły i budynki superintendentury toruńskiej Ewangelickiego Kościoła Unijnego (w części tej zawarto zdjęcia m.in. dawnych kościołów ewangelickich w Chełmży, Górsku, Grabowcu, Grębocinie, Ostromecku, Otłoczynie, Rudaku, Zelnie, na Podgórzu); Kościół ewangelicko-reformowany (zawarto tu, m.in. fotografie kościoła św. Szczepana oraz tablice upamiętniające polskich duchownych ewangelickich); kaplice ewangelicko-luterańskie (część ta zawiera zdjęcia kaplicy staroluterańskiej przy ulicy Strumykowej, kaplice staroluterańskiej i dom parafialny przy ulicy Podgórnej); duchownych polskiej parafii ewangelicko-augsburskiej (Józefa Mamicy, Waldemara Galstera, Jerzego Kahané, Ryszarda Trekle-
ra, Waldemara Preissa (seniora), Karola Tyrnę, Waldemara Preissa (juniora), Gustawa Burcharta, Tadeusza Narzyńskiego, Edwarda Dietza, Jerzego Molina).

Bogate przypisy zawarte w poszczególnych artykułach wywołują przekonanie o staranności i wysokim poziomie recenzowanego zbioru studiów. Fakt wystę-

powania kilku błędów literowych w żaden sposób nie zubaża merytorycznie tej pracy. Wydaje się jednak, że właściwe byłoby zawarcie na końcu krótkiego streszczenia w języku angielskim.

Praca stanowi pierwsze, całościowe, systematyczne opracowanie dziejów protestantyzmu na przestrzeni czterystu lat w Toruniu. Należy jednak wspomnieć o pracach już wydanych, które roztrząsały problematykę protestantyzmu na Pomorzu. Przykładem może być *Sztuka luterńska na ziemi chełmińskiej od drugiej połowy XVI do pierwszej ćwierci XVIII wieku* autorstwa Piotra Bireckiego oraz praca pod redakcją Jana Iluka i Danuty Mariańskiej, *Protestantyzm i protestanci na Pomorzu*. Niemniej jednak należy wyraźnie zaznaczyć, że monografie te dotyczą problematyki protestantyzmu w ujęciu szerokim, odnoszącym się do całego Pomorza.

Przedstawiona publikacja zasługuje na szczególną uwagę ze względu na podjęte w niej problemy oraz wyraźny charakter naukowy. Z przekonaniem można wyrazić opinię, że omawiana praca poważnie wzbogaca polską historiografię tego okresu, a dla Torunia staje się cenną wizytówką naukową, skierowaną do wszystkich zainteresowanych historią wyznań mniejszościowych w Polsce.

Adam Kwiatkowski (Toruń)

